

سرنوشت جنگ در فتوای علما

با جنگ‌های روس علیه ایران در آغازین سال‌های دهه اول قرن سیزدهم هجری، ایران وارد گردونه سیاست جهانی شد که پیامدهای ناگواری چه به لحاظ کوتاه‌مدت و چه به لحاظ بلند مدت فراهم آورد، از جدا شدن 17 شهر شیعه‌نشین - اران - علاوه بر پیامدهای اقتصادی، تأثیر روانی مخربی در اذهان ایرانیان بر جای گذاشت.

با جنگ‌های روس علیه ایران در آغازین سال‌های دهه اول قرن سیزدهم هجری، ایران وارد گردونه سیاست جهانی شد که پیامدهای ناگواری چه به لحاظ کوتاه‌مدت و چه به لحاظ بلند مدت فراهم آورد، از جدا شدن 17 شهر شیعه‌نشین - اران - علاوه بر پیامدهای اقتصادی، تأثیر روانی مخربی در اذهان ایرانیان بر جای گذاشت.

تبلور این تأثیر روانی جدایی را در هجران سرودهای آن سوی ارس در گوشه‌هایی چون «قره باغ شکسته سی» یا تصنیف‌هایی چون «آپاردی سلر سارانی» در این سوی قابل مشاهده است.

یکی از منابع مهم تاریخ ایران در این مقطع دوره اول (جنگ‌های ایران و روس) کتاب مآثر السلطانیه است که نخستین چاپ آن به صورت چاپ سنگی در زمان عباس‌میرزا در تبریز انتشار یافته است.¹

فیروز منصوری، محقق و پژوهشگر توانای سلماسی در ضمن تحقیقاتی که در دست انجام داشته است، متوجه تحریفاتی به نفع روس‌ها در سراسر متن این چاپ شده، بر همین اساس بر آن شد به نسخ خطی این کتاب دست یابد. در نتیجه زحمات بسیار توانست به میکروفیلم نسخه خطی موجود در موزه بریتانیا دست یافته و با سختی‌های دیگری از آن پرینت تهیه کند که اینک در هیأت کتاب 280 صفحه‌ای چاپ و در اختیار پژوهشگران تاریخ ایران و آذربایجان قرار دارد. مشخصات کامل این کتاب چنین است:²

«تاریخ مآثر السلطانیه از دورانی حکایت می‌کند که دولت روسیه با تصرف تفلیس و تسلط بر گرجستان در تلاش استیلا بر شهرهای ایران در قفقاز، فرمانروایی بر مناطق و ایالات بین دو رودخانه کر و ارس بود و در همین هنگام ناپلئون هم در فرانسه گاهی هوای هندوستان کرده با روسیه می‌ساخت و گاهی بر آن لشکر می‌کشید و می‌تاخت. در این حال و هوا دولت انگلستان برای حفظ منافع خود در هندوستان، تمام کشورهای خاورمیانه را به دایره سیاست بین‌المللی کشانده و صلح و آسایش ممالک آسیایی را به مخاطره انداخته بود. برنامه‌های استعماری آنان یکی دو قرن تداوم داشت و تجاوز می‌آفرید.»³

از امتیازات این چاپ بر چاپ قبلی تعلیقاتی است که منصوری بر کتاب افزوده است در این تعلیقات، تحریفات انجام شده در چاپ سنگی به نفع روس‌ها و منافع آنها به دقت استخراج و مشخص شده است. علاوه بر این هر کجا مطلبی حکایت از شجاعت ایرانیان شهرهای ایرانی - اران - از دست رفته در مقابل روس‌ها نیز وجود داشته در چاپ قبلی حذف شده بود که در این چاپ در جای خود درج شده است. این تعلیقات از صفحه 239 تا صفحه 263 جای گرفته است. فهرست اعلام، اماکن و ایلات و طوایف پایان مآثر سلطانیه است.

پس از انتشار مآثر السلطانیه به کوشش فیروز منصوری، چاپ دیگری از این کتاب با تصحیح و تحشید دکتر غلامحسین زرگری‌نژاد انتشار یافته است. مشخصات کامل این چاپ چنین است:⁴

زرگری‌نژاد در درآمد کتاب به زندگی‌نامه نویسنده و اهمیت تاریخی مآثر السلطانیه پرداخته، سپس شیوه تصحیح خود را توضیح داده است. متن مآثر السلطانیه از صفحه 22 تا صفحه 509 را در بر می‌گیرد که با اطلاعات مستند از دیگر منابع دست اول تحشیه شده است.

مصحح محترم برای آن‌که روایت کاملی از دو دوره جنگ روس علیه ایران ارائه دهد درضمیمه اول کتاب قسمتی از «تاریخ ذوالقرنین در وقایع سال‌های 1241 قمری تا معاهده ترکمانچای را که خطی است، گنجانده است. ضمائم دیگر این چاپ شامل عهدنامه‌های پادشاه گرجستان و ملکه روسیه کاترین دوم، عهدنامه امپراتور روسیه و تسار گرجستان عهدنامه ایران و انگلستان میان ابراهیم خان کلانتر و سرجان ملکم، معاهده فین کن اشتاین، عهدنامه سال 1324 هجری بین ایران و انگلستان، عهدنامه ایران با سرگور اوزلی، عهدنامه گلستان، عهدنامه با سلطان محمود ثانی عثمانی، ضمیمه دهم هم شامل عهدنامه ترکمانچای، عهدنامه تجارتی ترکمانچای و صورت مجلس در باب تشریفات پذیرایی سفرای کبار و مأموران سیاسی می‌شود. تعلیقات سودمند، حواشی مستند و ضمائم از امتیازات این چاپ به شمار می‌رود. با این وصف این چاپ را می‌توان از منابع اصلی و دست اول تاریخ ایران در این مقطع مهم به حساب آورد؛ اما پژوهشگران تاریخ قاجاریه و جنگ‌های ایران و روس از مراجعه به چاپ فیروز منصوری بی‌نیاز نیستند، زیرا زرگری‌نژاد نسخه دیگری به غیر از همان چاپ سنگی روزگار عباس میرزا در دسترس نداشته است. او می‌نویسد:

«در تصحیح مآثر السلطانیه علاوه بر تصحیح برخی اغلاط مطبعی، شیوه کار را توضیح برخی پیچیدگی‌های متن قراردادیم برای آن‌که امکان مطالعه تطبیقی گزارش‌های دنبلی بانوشته‌های دیگر مورخان معاصر وی رافراهم کنیم، برآن شدیم تادر حاشیه گزارش‌های مولف، خواننده را به عمده‌ترین منابع قاجاری، خاصه منابع خطی که حاوی اطلاعات موجود در نوشته دنبلی می‌باشند و دسترسی به آنها برای همگان میسر نیست ارجاع دهیم.»

در حالی که در چاپ قبلی که معرفی شد فیروز منصوری با مقابله چاپ سنگی و تنها نسخه خطی موجود موفق به کشف مباحث مهمی شده است و آن همچنان که اشاره شد حذف مطالب ضدروسی و رشادت‌های ایرانیان در ارآن - 17 شهر جدا شده از ایران - در چاپ سنگی است.

در کتاب مآثر السلطانیه اشارات مهمی به موضوع نگارش رسائل جهادیه دارد. در این اثر، اندیشه و عمل علمای شیعه در جنگ‌های ایران و روس، در نگارش رساله‌های جهادیه و صدور فتوا درباره وجوب یا لزوم جنگ و جهاد با «روس» برای «حفظ بیضه اسلام» نمود پیدا می‌کند. در این واقعه، علما از سوی شاه و نایب‌السلطنه (ولیعهد) و صدر اعظم، محل رجوع و استمداد قرار گرفتند تا با استفاده از نیرو و نفوذ معنوی آنان بر مردم، سرنوشت جنگ - پس از شکست‌های اولیه - به سود قوای ایران تغییر یابد.

درباره تاثیر این جهادیه‌ها در میان مردم، عبدالرزاق دنبلی چنین آورده است: فضلا و علمای آذربایجان در مساجد و منابر رفته، بنای وعظ نهادند و سلوک این طایفه (روس) را با مسلمانان به آواز بلند بر فراز منابر گفتند و... مستمعان را متاثر و قلوب غافلان را منجزر ساختند. وسوای جماعت سرباز و نوکر موجب خوار، جمعی کثیر را غیرت اسلام دامنگیر گشته، داوطلب جهاد شدند و با اسلحه و اسباب حرب از جان گذشته منتظر محاربت و مجاهدت گشتند تا هر وقت که امر و اشارت رود به مجاهده پردازند و اکنون در همه بلاد آذربایجان بایراق و اسباب در همه‌جا قریب به صد هزار نفر مجاهد به هم رسیده است.

پانوشت‌ها:

1 - آریان‌پور، یحیی، از صبا تا نیما، ج 1، تهران، انتشارات زوار، چاپ چهارم، 1372، ص 231 .
2 - مآثر سلطانیه، عبدالرزاق دنبلی (از روی نسخه موجود بریتانیا) به کوشش فیروز منصوری، تهران، انتشارات اطلاعات 1383، 289 صفحه.

3 - مآثر السلطانیه، به کوشش فیروز منصوری، ص 14.

4 - مآثر السلطانیه، عبدالرزاق مفتون دنبلی، تصحیح و تحشیه غلامحسین زرگری‌نژاد، تهران، موسسه انتشاراتی روزنامه ایران، 1383، 672 صفحه.

رحیم نیکبخت / آذربایجان پژوه